

UOT 81`28

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.1.133>

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN DERIVATOLOJİ SİSTEMİNDƏ KONVERSIYA HADİSƏSİ

THE PHENOMENON OF CONVERSION IN THE DERIVATIONAL SYSTEM OF THE NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS

Zülfüyyə İSMAYİL*

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvanın dialekt və şivələrindəki konversiya hadisəsinin derivatoloji sistemdəki rolunu və dilin inkişafına təsiri təhlil olunur. Həmçinin Naxçıvanın dialekt və şivələrində konversiya prosesindən və onun söz yaradıcılığında yeri məsələsindən bəhs olunur. Konversiyanın yaranması semantik yolla sözyaratmağa xidmət edir. Həmçinin məqalədə konversiyanın ümumi nəzəri məsələləri ilə bərabər, bu prosesi əmələ gətirən elementlərin məna və forma xüsusiyyətləri və ayrı-ayrı hissələri üzrə yeni sözlərin yaradılması üsulları göstərilmiş, prosesin maddi əsasları izah edilmiş, konversiya hadisəsində komponentlərin məna əlaqələrindən danışılmış, bu tip sözlərin yaranması qaydalarından bəhs edilmişdir. Konversiya hadisəsi geniş yayılmaqla bərabər, zəngin qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Konversiya dörd səviyyədə özünü göstərir: 1) sintaktik; 2) morfoloji-sintaktik, 3) semantik-sintaktik, 4) semantik. Konversiyanın müxtəlif növləri vardır: substantivləşmə, adyektivləşmə, pronominallaşma, verballaşma, adverbiallaşma, konyunktionlaşma və s.

Dilimizin söz yaradıcılığı prosesini konversiya yolunu daha dəqiq vermək üçün, yeri gəldikcə Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanan dil faktlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, konversiya, semantik yol, dialekt və şivə, söz yaradıcılığı.*

ABSTRACT

This article analyzes the role of conversion in the derivational system of Nakhchivan dialects and its impact on language development. It also discusses the process of conversion and its place in word formation within these dialects. Conversion serves as a semantic means of word formation. Alongside general theoretical issues of conversion, the article describes the semantic and formal characteristics of the elements that constitute this process, the methods of forming new words from individual components, explains the material foundations of the process, discusses the semantic relations of components in the phenomenon of conversion, and sets out the rules governing the formation of such words. Conversion is widespread and possesses rich grammatical and semantic properties. It manifests itself at four levels: (1) syntactic; (2) morphological-syntactic; (3) semantic-syntactic; (4) semantic. Various types of conversion exist, including substantivization, adjectivization, pronominalization, verbalization, adverbialization and conjunctionnalization.

To present conversion as a means of word formation of our language more accurately, linguistic data collected from Nakhchivan dialects have been employed.

Keywords: *Nakhchivan, conversion, semantic means, dialect and accent, word formation.*

GİRİŞ

Dil cəmiyyətin və mədəniyyətin ən mühüm vasitəsidir və hər bir dilin özünəməxsus inkişaf yoluna malik olması təbiidir. Naxçıvan şivələri də Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrini təmsil edən və özündə zəngin lüğəvi və qrammatik xüsusiyyətləri birləşdirən sisteminə malikdir.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi, e-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-4967-0123

Naxçıvanın dialekt və şivələri, yerli xüsusiyyətləri və zəngin dilçilik ənənələri ilə diqqət çəkir. Bu məqalədə, Naxçıvan dialekt və şivələrinin derivatoloji sistemində konversiya hadisəsinin yerini və rolunu araşdıracağıq.

Konversiya, bir dilin və ya dialektin söz yaradıcılığı prosesində, xüsusilə mənada dəyişiklik etmədən, lakin sözün qrammatik kateqoriyasını dəyişdirərək yeni söz formaları yaratma hadisəsidir. Bu proses, dilin strukturunun zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Naxçıvan dialekt və şivələrində konversiya hadisəsi, derivatologiyanın funksional bir hissəsi olaraq, həm dilin inkişafını, həm də onun sosial və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir. Konversiya, Naxçıvan şivələrində müxtəlif qrammatik strukturların yaranmasına, mənanın daha da genişlənməsinə və dilin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu hadisə, həm də Naxçıvanın şivələrindən istifadə edən əhəlinin gündəlik ünsiyyətində özünəməxsus bir dil forması meydana gətirir.

ƏSAS MƏTN

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq leksika sahəsində geniş miqyaslı işlərin yaranmasına baxmayaraq, söz yaradıcılığı ilə bağlı əsaslı tədqiqat işləri 60-cı illərdən başlayır. 1960-cı ildə S.Cəfərovun *“Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı”* [Cəfərov, 1960] adlı irihəcmli və sanballı monoqrafiyası Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini, xüsusən də dilimizin lüğət tərkibinin təkamül yolunu müəyyənləşdirmək, söz yaradıcılığı prosesini tam ardıcılıqla izləmək, sözyaratma yollarını izah etmək baxımından çox dəyərli bir əsərdir. Bundan sonra Azərbaycan dilində söz yaradıcılığına həsr olunmuş çoxlu sayda tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır və indi də bu işlər davam etməkdədir. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi və söz yaradıcılığı prosesi müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilmişdir. Bəzi əsərlərdə dilin zənginləşməsi ümumi aspektdə bütün sferası ilə öyrənilmiş, ikinci qrup əsərlərdə söz yaradıcılığı müxtəlif üsullar əsasında tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı yalnız nəzəri aspektdə deyil, habelə konkret sahələrlə, o cümlədən müvafiq nitq hissələri, şəkilçi morfemlərlə bağlı, habelə konkret zaman çərçivəsində tədqiqat materialı olmuşdur. Amma etiraf edək ki, dialekt və şivələrdə hər hansı konversiya hadisəsi söz yaradıcılığının müstəqil tədqiqat obyekti və materialı olmamışdır. İ.F.Sokolov göstərir ki, sözün morfoloji quruluşu və söz yaradıcılığı ilə bağlı zəngin və rəngarəng tədqiqatlar olsa da, təbii olaraq, bu sahədə öz həllini tapmayan məsələlər çoxdur [Сокolов, 1994, s. 43].

SÖZ YARADICILIĞI

Məlumdur ki, leksik vahidlərin hamısının söz yaradıcılığına münasibəti eyni deyil. Hər hansı bir sözün söz yaradıcılığında iştirakı və onun cəmiyyət həyatındakı rolu təfəkkürlə çox bağlıdır. Ağamusa Axundov söz yaradıcılığını dilçiliyin şöbələri içərisində və ya dil səviyyələri içərisində xüsusi yeri olduğunu bildirərək yazır: *“...dil səviyyələri öz xüsusi vahidinə malik olduğu halda, söz yaradıcılığının özünə aid olan xüsusi vahidləri yoxdur. Bu baxımından o, bazis dil səviyyələrindən sayılır”* [Axundov, 2006, s. 159].

Sözyaradıcılığı dilçilik elminin yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan sahəsidir. Söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır:

1. Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırılmaqla söz düzəldilməsi.
2. Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi.
3. Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə söz düzəldilməsi.
4. Sözü yeni mənə verməklə söz düzəldilməsi.

Bunlardan birincisi, dilçilik ədəbiyyatında morfoloji üsulla söz yaradıcılığı da adlanır. Müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğundan bu üsulu müxtəlif növləri vardır:

- a) ön şəkilçili (prefiksəl) söz yaradıcılığı;

b) son şəkilçili (postfiks) söz yaradıcılığı;

c) iç şəkilçili (infiks) söz yaradıcılığı.

Bəzən söz müxtəlif şəkilçilərin birgə iştirakı nəticəsində yaranan bilər. Belə söz yaradıcılığı, adətən, flektiv dillərə aiddir. Söz kökünə şəkilçi artırmaqla yaranan sözlər *düzəltmə sözlər* adlanır.

Sözyaradıcılığının ikinci üsulu, yəni söz kökünə söz artırmaq yolu ilə söz yaradılması dilçilik ənənəsində daha çox sintaktik yolla söz yaradıcılığı adlanır. Sintaktik yolla söz yaradıcılığının sözlərin miqdarına görə iki növü var:

a) iki sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı (qılquyruq, çaydəsmalı, üzbəüz və s.);

b) üç və daha artıq sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı (əlüzüyyan, topaldıçaq və s.). Sintaktik üsulla yaranan sözlərə, quruluşuna görə mürəkkəb sözlər deyilir. Mürəkkəb sözlərin müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir.

KONVERSIYA

Üçüncü növ söz yaradıcılığı, yəni sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi ilə söz düzəltmə nitq hissələrinin morfoloji əlamətləri, daha doğrusu, sözdüzəldici şəkilçiləri olmayan dillərdə geniş yayılmışdır. Söz yaradıcılığının bu üsuluna **konversiya** da deyilir. Bu dil hadisəsi ilə bağlı akademik Ağamusa Axundov yazır: *“Konversiyanı nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsi kimi sintaktik hadisə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, konversiyanın yalnız bir növü, bəzilərinin göstərdiyi kimi, təsadüfi konversiya hesab edilə bilər”* [Axundov, 2006, s. 160]. Konversiya – söz əsasında nitq hissəsi paradiqmasının sözdüzəldici şəkilçi iştirak etmədən dəyişməsi üsuludur. Konversiya, yəni nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi hadisəsi – bütün dünya dillərində hər bir dilin öz qrammatik təbiətinə, sintaktik quruluşuna uyğun şəkildə baş verən proseslərdəndir. Dildə leksik-qrammatik dəyişikliklər nəticəsində yeni-yeni nitq hissələrinin yaranması tarixi bir hadisədir. Konversiyanın sintaktik, semantik-sintaktik, morfoloji-sintaktik, semantik səviyyələrdə çıxış etməsi göstərir ki, onu nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsi kimi sintaktik hadisə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, konversiyanın bir növü təsadüfi konversiya hesab olunur. Konversiya daha çox nitq hissələrinin morfoloji əlamətləri olmayan, daha dəqiq demiş olsaq, sözdüzəldici şəkilçiləri olmayan dillərdə geniş yayılsa da, iltisacı dillərdən olan Azərbaycan dilində də tarixən və müasir vəziyyətdə də özünü göstərən dil hadisəsidir.

Azərbaycan dilçiliyində F.Zeynalov, A.Axundov, C.Cəfərov, S.Abdullayev və başqaları konversiya nəticəsində yaranmış isimləşmə (substantivləşmə), sifətləşmə (adyektivləşmə), əvəzləşmə (adverbiallaşma), feilləşmə (verballaşma), əvəzləşmə (pronominallaşma), saylaşma, bağlayıcılışma (konyunksionlaşma) və b. proseslərin izahında morfoloji və sintaktik hadisələrə bəzən ayrı-ayrı mövqedən yanaşılmışdır. Konversiya söz yaradıcılığı üsullarından biri olan leksik-qrammatik hadisə kimi az öyrənilmişdir. Lakin onun ayrı-ayrı növləri, xüsusən substantivləşmə üzrə dilçilikdə geniş tədqiqat işləri aparılmışdır.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində söz yaradıcılığı üsullarına konversiya hadisəsini də daxil etmək lazımdır. Konversiyanın yaranması semantik yolla sözyaratmağa xidmət edir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə edilən konversiya yolu ilə yaranan sözlər dörd səviyyədə özünü göstərir: 1) sintaktik; 2) morfoloji-sintaktik; 3) semantik-sintaktik; 4) semantik.

1) Sintaktik konversiya bütün nitq hadisələrinə aid olunub, hər hansı nitq hissəsinə daxil olan sözün heç bir şəkil dəyişikliyinə uğramadan başqa nitq hissəsinin yerində işlənməsini nəzərdə tutur. Məsələn, “kandarı əvərdə qoyanda soyux əvə dolur” cümləsində soyuq sifəti yalnız sintaktik cəhətdən təcrid olunaraq, isim yerində işlənməmişdir. Nümunələrə diqqət edək: “Bu kənddən köç”, “Bu biş-düşdən dad” cümlələrində köç və dad isimləri sintaktik cəhətdən feilləşmişdir. Daş küftə, taxta teşi birləşmələrində isimlər sifətləşmiş: sənnən savayı birləşməsində isə savayı sifəti müvafiq sintaktik mühitə düşərək qoşmalaşmışdır.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində, canlı xalq danışiq dilində sintaktik cəhətdən konversiyanın ondan çox müxtəlif modeli ilə rastlaşırıq. Bu növ konversiyanın ilk mərhələsi sayılır.

2) Morfoloji-sintaktik cəhətdən konversiya hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub sözün başqa nitq hissəsinə keçərkən həmin nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini də qəbul etməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, konversiyaya uğrayan söz substantivləşmə zamanı hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və ya xəbərlilik şəkilçilərini, verballaşma zamanı inkarlıq, növ, zaman, şəkil, şəxs və s. şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn: Gözəllərin ağılı topuğunda olur; hər qocaya ağsaqqal deməzlər; çoxuna qallağ eləyir; uzaqdan baxana döyüş asan gəlir: Dərd əkirəm qəm biçərəm, acı əkirəm qəm yeyirəm; Sənə uzun ma: yerlə sürünsün: cümlələrindəki gözəllər, gözələ, çoxuna, baxanlara, açı, uzun sözləri isimə məxsus cəm, hal, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməklə sintaktik səviyyə ilə yanaşı, morfoloji cəhətdən də substantivləşmişdir. Göründüyü kimi, dad və köç isimləri verballaşma prosesində müvafiq olaraq eyni zamanda şəxs və zaman şəkilçiləri, acı sifəti inkarlıq, zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək, sintaktik cəhətdən olduğu kimi, morfoloji cəhətdən də verballaşmışdır. Sintaktik konversiyaya nisbətən burada konversiya dərəcəsi daha yüksəkdir.

3) Semantik-sintaktik konversiya daha çox substantivləşmə və adyektivləşmə hadisələrinə aiddir. Bu səviyyədə olan konversiya zamanı isim-sifət omonimliyində olan sözlər sintaktik cəhətdən isim və yaxud sifət yerində işlənir. Məsələn, qoca, dəmirçi, kəndli və s. sözlər bu qəbildəndir. -çı⁴; -li⁴ şəkilçili sözlər Azərbaycan dilinin morfolojiyasına həsr olunmuş kitablarda həm düzəltmə isim, həm də düzəltmə sifət bəhlələrində verilir. Semantik-sintaktik cəhətdən substantivləşmədə feillərdən düzələn sifətlər də yaxından iştirak edir. -ma, -mə, -ıca, -ici, -ucu, -ücü; -ı, -i, -u, -ü şəkilçiləri vasitəsi ilə feillərdən düzələn tutma, yapma, süzmə, düycü, sancı, diri, ölü və s. kimi sifətlər substantivləşmə nəticəsində tamamilə sifətdən ayrılmışlar. Qeyd edilən sözlərin semantik cəhətdən daha çox isim xüsusiyyətinə malik olması həqiqətdir.

Qeyd edək ki, morfoloji-sintaktik konversiyaya substantivləşmə və ya adyektivləşmə dərəcəsi daha yüksəkdir.

4) Semantik konversiya müəyyən bir nitq hissəsinə daxil olan sözün həmin nitq hissəsi ilə bütün semantik və qrammatik əlaqələrini itirərək yeni bir nitq hissəsinə keçməsini nəzərdə tutur. Odur ki, semantik konversiya yalnız substantivləşmə ilə məhdudlaşır. Naxçıvan dialekt və şivələrində semantik cəhətdən, əsas etibarilə, sifətlər və fəllər substantivləşir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə olunan mürəkkəb sözlərin bu xüsusi tipinə leksik vahidlərin aşağıdakı tematik qrupları daxildir:

a) sifətlərin semantik cəhətdən substantivləşməsinə aid misallar *antroponimlər*: İmamverdi, Adışirin, Dilişirin, Adıgözəl, Qıztamam, Qızbəş, Qızbəsti, Qara, Qədim, Balaca, Ballı, Gülər, Göyçək və s.

b) feillərin semantik cəhətdən substantivləşməsinə aid misallar: Əlverdi, Dilverdi, Pirverdi, Gülverdi, Haqverdi, Ağamverdi, Allahverdi, Ocaqverdi, Qaryağdı, Qorxmaz, Qızqayıt, Qızıyetər, Unutmaz, Dinməz, Sönməz, Yetər, Dayandur, Dursun, Yetər və s.

Adət-ənənə, mərasim adlarını bildirənlər: xınayaxdı, üzgördü, yazaçıxdı, ayaqaçdı, adələdi, duvaqqapa, parçabiçdi // paltarkəsdi.

Oyun adları: bayraqqaçırma, qəyışəgirmə, xangəldi, dabanbasdı, qurşaqtutdu, dədəm mənə kor deyib, gəlib-gedəni vur deyib, toqqadöydü, qalaqurdu, qaçdı-tutdu, topaldıqaç, papaqaldıqaç. ocaq yandı, su qaynadı.

Parça adları: hacıqaytardı, Hacımənbəx, alışdım-yandım, bu küçəməndərgəlik, qonşubağrı-çatdasın, gendədur. *Silah adları*: dayandoldurum.

Konversiya dilin iki sahəsi ilə – qrammatika və leksika ilə yaxından bağlıdır. Bu hadisə, göründüyü kimi, geniş yayılmaqla bərabər, zəngin qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

NƏTİCƏ

Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrində konversiya hadisəsinin derivatoloji sistemdəki yeri və dilin inkişafına təsiri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Konversiya, dilin qrammatik və semantik strukturlarını zənginləşdirən, həm də söz yaradıcılığını təşviq edən mühüm bir hadisə olaraq Naxçıvan dialektində özünəməxsus xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Konversiya, dilin semantik inkişafına və qrammatik formaların müxtəlifliyinə xidmət edən bir vasitə olaraq dilin təbii inkişafını təmin edir. Naxçıvan şivələrində konversiyanın müxtəlif səviyyələrdə – sintaktik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik və semantik səviyyələrdə təzahür etməsi, bu fenomenin dilin zənginləşməsi prosesindəki əhəmiyyətini vurğulayır. Dialekt və şivələrdə konversiyanın ortaya qoyduğu yeni söz formaları, dilin sosial və mədəni xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dəyişir və təkmilləşir. Konversiyanın növləri – substantivləşmə, adyektivləşmə, verballaşma, adverbiallaşma və digər proseslər – Naxçıvan dialektinin zəngin leksikası və qrammatik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Əlavə olaraq, Naxçıvan şivələrində konversiya hadisəsi yalnız qrammatik deyil, həm də semantik dəyişikliklərə yol açır. Yəni, sözlər həm mənaca, həm də funksional baxımdan dəyişir, bu da dilin daha sərbəst və çoxmənalı istifadəni təmin edir. Mürəkkəb sözlər, yeni mənalar və funksiyalarla təchiz olunmuş frazalar bu prosesin əyani nümunələridir.

Naxçıvan dialekt və şivələrindəki konversiya hadisəsinin tədqiqi, dilin inkişafını, mürəkkəb quruluşlarını və sosial həyatın müxtəlif sahələrində necə istifadə edildiyini daha yaxşı başa düşmək üçün əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqat, həm də dilin formalaşması və inkişafında konversiyanın rolunun qiymətləndirilməsi üçün zəngin material təqdim edir. Gələcək tədqiqatlar bu tədqiqatın daha dərin analizini və digər Azərbaycan dialektləri ilə qarşılaşdırılmasını mümkün edəcək, beləliklə, dilin inkişaf yolları daha da aydınlaşacaqdır. Bu nəticələr, Naxçıvan şivələrinin dilçilikdəki mühüm rolunu vurğulamaqla yanaşı, dilin funksional zənginliyini və dinamik inkişafını anlamağa xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

Axundov, A.A. (2006). *Ümumi dilçilik*. Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. (2017). (nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi K.H.İmamquliyeva). Bakı: Elm və təhsil.

Cəfərov, S.Ə. (1960). *Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı*. Azərbaycan universiteti nəşriyyatı.

Cəfərov, S.Ə. (2008). *Müasir Azərbaycan dili. Leksika*. Bakı: Nurlan.

Əhmədov, M.Y. (2001). *Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri*. Atilla.

Соколова, С.А. (1974). К проблеме историко-этимологической обусловленности соотношения синхронной морфемной членимости и словообразовательной производности слов. *Вопросы словообразования, лексикологии и стилистики романо-германских языков*.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.01.2026

Son variant 03.02.2026